

GRÓH GÁSPÁR (1953) Budapest

GRÓH GÁSPÁR

A gyűlölet csapdájában:

Beke Albert Illyés-képe

Beke Albert: Illyés Gyula a kommunista

(II. rész)

Beke az Illyés-életmű jelentéktelenségét bizonygatva azt állítja, hogy Illyés prózája magyartalan. Ezt a *Beatrice apródjaiból* idézett mondatokkal akarja igazolni, amelyek valóban nem szokványosak. De Illyés mondatépítését sohasem az iskolás stilisztika normái jellemezték. Szerencsére az írók nem nyelvmesterektől tanulják, hanem maguk teremtik a nyelvüket. (Jól is nézne ki irodalmunk, ha nem lenne pokolban zokogó malmunk vagy síró, nyérítő, bűgő fekete zongoránk...!)

Beke elfogultsága olyan fokú, hogy külön fejezetet szentel annak bizonygatására, hogy az *Egy mondat a zsarnokságról*-t nemcsak költőileg elhibázott, közreadásában alantas versnek minősíti, hanem egyenesen kommunista pártpropagandának nevezi, mert – szerinte – relativizálja a kommunista bűnöket.

Elemzési technikája nem akármilyen Prokrusztész-ágyat vet meg: általa be lehet bizonyítani, hogy a magyar költészet ab ovo magyarelles, a magyarságot Brazíliába deportálni akaró Zrínyivel, a nemzetgyalázó Berzsenyivel (aki a magyart rút szibarita váznak mondta), a hazát idegeneknek felkínáló Kölcseyvel (jőjjön a más ajkú nép), Vörösmartyval (aki szerint a magyar haza neve szégyen és átok), Arany Jánossal (ő meg arra buzdította a magyarokat, hogy ne a hazának, hanem a hasuknak legyenek rendületlen hívei). Beke Illyés-képe példa egy olyan negativista irodalomképre, amelynek bármelyik magyar író és költő áldozatul eshet.

Ehhez nem elég az ismerethiány, agresszív és manipulatív rosszindulat is kell hozzá. Nos, ebből nincs hiány. Birtokában Beke még az irodalmi szöveg természetét sem veszi figyelembe: azt, hogy mit jelent, amikor nem tudományos értekezésről, nem jogszabályról, még csak nem is vezércikkről, hanem műalkotásról, alkalmasint versről van szó, amelynek lírai igazsága másként jelenik meg, mint egy filozófiai traktátusé.

•

Tanulságos, ahogyan Beke Illyés vallásosságát, istenhitét taglalja. Természetesen nem az a célja, hogy megismerje és megmutassa a hithez, az örökkévalósághoz, valláshoz, egyházhoz, erkölcshez való viszonyát vagy metafizikáját. Egyet akar: Illyést olyan hit és erkölcsi érzék nélküli kommunis-taként mutatni be, akitől minden tisztességes és valamennyire is hívő embernek undorral (még csak nem is szánakozva!) kell elfordulnia. Oroszországi beszámolójáról szólva nem tagadhatja el, hogy Illyés feltűnően sokszor ír a kommunista egyházpolitika következményeiről, a templomrombolásokról, de eközben abból a részletből is a vallástól való elhatárolódást olvassa ki, amelyben Illyés orosz útjának legmélyebb megrendüléséről ír. Arról, hogy el tudta érni egy mise meglátogatását, ahol a hívőknek az ateista birodalomban is megőrzött mélységes hitével szembesült. „Aki ma itt, Oroszországban templomba vagy kivált papi pályára lép: az előtt az én kezem a kalap leemelésére hajlik, ha százszor sem értenék egyet velük.”¹ Az „értenék” igealak nyitva hagyja a hit kérdését, de azzal, hogy az egyet nem értés jelenik meg benne hipotetikusán, inkább a vallás iránti nyitottság bizonyítéka.

•

Beke vak gyűlöletétől függetlenül Illyés baloldaliságának föltárása fontos feladat lenne – nemcsak az ő életművét, hanem egy korszak gondolkodását, társadalom- és mentalitástörténetét illetően is. A pártállam e témát, vagyis a magyar baloldali hagyományokat vagy kisajátította és propagandájának rendszerébe illesztette, vagy nem engedte kutatni, mert rendre megcáfolta volna a hatalom le-

gitimitására gyártatott pártmitológia hazugságait. E majd fél évszázados agymosás következménye, hogy ma gyakori a teljes baloldali hagyomány egészének kommunistaként való megbélyegzése, és ezzel félrelökése. Így azonban nem érhető meg a 20. század első felének eszme- és köztörténete, mert többnyire a nem direkt baloldaliság vagy egyenesen az antikommunista baloldaliság volt a kommunizmus előretörésével vagy hatalmával szembeni leghatékonyabb ellenerő.²

Jellemző, hogy ezt fölismerve maga a kommunista emlékezetpolitika akarta a saját érdekkörébe vonni a vele szemben alternatívát jelentő irodalmi hagyományt – annak durva meghamisításával. Így lett a kommunista üdvtan részeként kultikus alakká számos, a nemzeti sorskérdéseket valamiféle baloldali megoldás keretében elképzelő író, köztük Ady, Móricz, József Attila. Ebbe az erőterbe került Illyés is – a népi írói mozgalommal együtt. Sajátos helyzet: Révai a harmincas években „az utolsó két évtized legjelentősebb szellemi áramlatának” nevezte a népiek fellépését,³ hogy aztán az 1958-as párthatározat a nemzet forradalmának és szabadságharcának, vagyis az „ellenforradalomnak” legfőbb szellemi előkészítőit láttassa bennük. Ez azonban a hatalom problémája, nem a népieké és Illyésé.

Az ő pályaképeinek egészére jellemző baloldali és nemzeti elkötelezettsége. Ha úgy tetszik, ez volt az ő „két kulacsa”; életútja akár azzal is leírható, ahogyan e két, a szellemi és politikai erőterben rendre egymással szembekerülő determináció egyensúlyáért küzdött. Számára magától értetődött, hogy azok elválaszthatatlanok. Ennek felismerésére azonban egyetlen hatalomra került politikai erő sem volt képes, sőt a szellemi életben többnyire külön is váltak. Innen eredeztethető a „kétkulacos” Illyés hamis legendája, annál is inkább, mert e szétválasztott értékeket mind a hatalom, mind a szellemi élet két meghatározó tömbje külön-külön akarta a magáénak tudni.

Illyés húszéves korára már megtanulta, hogy forradalmat nem lehet „csinálni”: az vagy az évszakok váltakozásának természetességével elkövetkezik, vagy nem. Bármennyire is szükségesnek tartotta a mélyreható, radikális változásokat, forradalommal kapcsolatos illúzióit kinőve nem volt „forradalmár” sem alkati, sem ideológiai értelemben. Akár kommunistának is mondható korszaka addig tartott, amíg meg nem tudta, hogy valójában mi a kommunizmus (erről számol be a *Beatrice apródjaiban*), de kora ifjúságának közegében kialakult személyes kapcsolatait a későbbiekben sem tagadta meg.

Baloldalisága dacára a húszas évek elejétől magától a kommunista párttól eltávolodva (amin nem változtatott a francia párttal való vitatható, de semmiképpen nem tevékeny kapcsolata) renegát már csak azért sem lehetett belőle (mint, mondjuk, Koestlerből), mert sohasem kötődött annyira a mozgalomhoz vagy a párthoz. Nem ő támadta a kommunistákat, hanem azok őt: a népi mozgalomban betöltött szerepe miatt az ellene balról indított támadások bizonyítják, hogy az általa is képviselt alternatíva kifejezetten szemben állt a kommunisták elképzeléseivel. 1945 után sem hozzájuk csatlakozott, hanem a Parasztpárthoz (és nem titkos kommunistaként, mint Erdei Ferenc). Nem véletlen, hogy mandátumáról akkor mondott le, amikor megszűnt a demokratikus politizálás lehetősége, és az sem kétséges, hogy a kommunisták boldogan fogadták volna – akár a Rákosi-, akár a Kádár-érában. Illyés azonban csak 1956-ban vállalt aktív politikai szerepet: a Petőfi Párt néven újraindult parasztpártban. Beke mégis azt állítja: „Illyés bigott és megrögzött kommunista volt, és az is maradt, a tények nem zavarták”. A tényleges történet mást bizonyít: azt, hogy a tények nem Illyést, hanem Bekét nem zavarták: csak az önmagában igazolást találó indulat magyarázza, hogy Beke miért tartotta Illyésnek az önéletrajzi motívumokból született regényeiben a tizenhat-tizennyolc éves kori gondolkodásáról írottakat egész életútja kommunista elkötelezettsége bizonyítékának.

Emlékezéseiben Illyés egykori világlátásáról, ezen keresztül egy súlyos történelmi pillanat útkeresőinek gondolkodásáról ad képet. Az emlékezés reflexió is, amiben nemcsak az ifjúság tiszta és így naiv hite iránti nosztalgia mutatkozik meg, hanem annak kritikája is. De az igazi elhatárolódást nem ez jelenti, hanem az az irónia, amivel az egykori rajongó kamasz kommunista ábrándjairól emlékezik. Az idevágó művekből (*Koratavasz, Beatrice apródjai, A szentlélek karavánja*) idéző Beke ebből semmit észre nem véve azt ismételteti, hogy Illyés múltidézése az egykor megélt, az akkori broszúrák és agitátorok szavait elfogadó kommunista hit melletti hűségnyilatkozat.

Pedig Illyés, különösen a *Beatrice apródjaiban*, a párttól való eltávolodásáról ír. Mondhatni, hogy Lukács György akkortájt megjelent *Utam Marxhoz* című szellemi önéletrajzával szemben Illyésnek erről a korról írt munkái akár az *Utam Marxtól* címet is viselhetnék. Beke ezt, a könyve címében ígért problematikát illetően kulcsfontosságú vonulatot sem veszi észre. Ami nem csoda, mert nem arra

volt kíváncsi, amikor ezt a kötetet forgatta, hogy mit ír benne Illyés, hanem prózastílusának elmarasztalásához vadászott – szerinte hibás – mondatszerkezetekre. Mint állítja, százkilencvenhat (!) olyan mondatot talált benne, amelyeket minden jó érzésű irodalomtanárnak piros hullámvonallal kellett volna aláhúznia hibás szórendjük vagy zavarosságuk okán.

Illyés ebben a könyvében nemcsak saját életútjának egy kalandos fejezetét és a 20. századi magyar történelem egy sorsfordulójáról gondoltakat írta meg, hanem azt is, hogy mi volt az a két fölismerés, amelyek okán visszavonhatatlanul elszakadt a kommunista mozgalomtól: az egyik a nemzeti kérdés iránti közömbösségük, a másik az emberi élet tiszteletének hiánya. De a kommunista párt iránti vonzalom kihűltével is megmaradt az a szociális, humánus és demokratikus elkötelezettségre épülő rendszerkritikája (sőt, az utóbbi már a kommunizmusra is kiterjedt), amely közéletiséget meghatározta. Ezért személyes kockázatokat is vállalva, magától értetődő természetességgel vett részt az ellenforradalom által üldözöttek⁴ családtagjainak gyűjtött adományok szétosztásában (amihez, Beke gyávaság-vádja miatt sajnos ezt is hangsúlyozni kell, nem kevés személyes bátorság is kellett).

Ami valamennyire mégis a kommunisták közelében tartotta Illyést, az a marxista kapitalizmuskritika vonzereje volt. Ezt azonban aligha lehet felróni neki. A két háború közti tapasztalatai alapján maga is meglepődve állapítja meg, hogy a forradalmak idején a magyar közélet résztvevői körében milyen sokan éppen az egész országot elárasztó brosúrákból ismerték meg (és nemcsak a baloldalon!) a modern társadalomelméletek alapfogalmait. Jóval többen, mint a háború előtt, amikor először kezdett behatolni valami az Európa-szerte erősödő kritikai gondolkodásból. A századelő keresztényszocializmusa (Giesswein Sándor, sőt Prohászka Ottokár), szociáldemokráciája, polgári radikálisai (Jászi és társai), konzervatív reformerei (Tisza István!) ettől még nem lettek szocialisták vagy kommunisták, ahogyan később Bethlen István, Teleki Pál vagy Szekfű Gyula sem. Vagyis a konzervatív elit távlatosabban gondolkodó tagjai is kezdték fölismerni a változások elkerülhetetlenségét. Ezeket a törekvéseket itt nem részletezhetjük, de Illyés radikális rendszerkritikájának értelmezésekor figyelembe kell vennünk a tágabb szellemi és politikai közeget is. Bekétől távol áll a kérdéskör távlatosabb vizsgálata, gyakorlatilag a bolsevik üdvtan hegemoniája idején kialakított paradigmát folytatja. Így nem is veheti észre, hogy Illyés közéleti szerepvállalásának a lényegét: azt, hogy a népi mozgalom a maga ideológiájának kialakításakor hogyan kapcsolja össze a nemzeti törekvéseket a baloldaliság legnemesebb célkitűzéseivel. Nem látja meg azt sem, hogy a népiek azért kerültek a moszkovita kommunizmushoz közel álló baloldali körök célkeresztjébe, mert azok a majdani hatalomátvételük legfőbb akadályát látták bennük.

Ezen nem változtatott, hogy a támadások a moszkvai irányvonal népfrontos fordulata után elcsöndesedtek, viszont 1945 után a szociáldemokraták kommunistabarát köreiből minden korábbinál sötétebb indulatok jegyében folytatódtak. Ezt a rohamot a hatalom átvételére készülő kommunisták részéről alighanem maga Révai József szerelte le, már csak Illyés „hálájára” is számítva: a hamarosan totális hatalmat szerző párt teljes behódolást, egyértelmű hűségnyilatkozatot és a kommunista hatalmat legitimáló személyes szolgálatot várt. Erre azonban Illyés, szemben több egykori, a népi írók mozgalmának balszárnyán tevékenykedő társával (Erdei Ferenc, Veres Péter, Darvas József), nem vállalkozott.

A párt ezzel kapcsolatos elégedetlensége fenyegetően megmutatkozott 1951-ben, a Rákosi-éra legsötétebb szakaszában, a magyar írók első kongresszusán. Egy íróként addig és azután is ismeretlen felszólaló kapta azt a feladatot, hogy Illyésre támadva kényszerítse a rendszer melletti hűségnyilatkozatra. „Csalódtam, de azt hiszem, az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában. A sztálini Vörös Hadsereg szétzúzta a fasiszta elnyomókat, a Kommunista Párt felosztotta a földeket, országunk hatalmas barátira talált a kommunizmust építő Szovjetunióban a testvéri népi demokráciák oldalán. De Illyés Gyulának nincs ehhez szava. [...] Kérem Illyés Gyulát, válaszoljon nekem itt, a Kongresszuson, vagy írásban az egész nép előtt, mi a véleménye pl. a termelőszövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről” – fogalmazódott meg az ultimátum, amit „élénk taps” fogadott. A felszólítás folytatódott a továbbiakban is, egyebek közt így: „Az egész világon százmilliók harcolnak a Szovjetunió vezetésével soha nem látott küzdelemben a békéért. A szovjet írókat: Erenburgot [sic!], Fagyjevet és a többieket a béke éharcosai között találjuk. Illyés Gyula nem ülhet »valahol középen«. Mert ilyen középső hely nincs. Döntenie kell.”

És, nehogy valaki személyes indíttatású megszólalásként bagatellizálja az elhangzottakat, félreérthetetlen megjelöli az üzenet feladóját is: „a magyar irodalom munkásai és közöttük mi, fiatalok, a Párt vezetésével, néha ugyan még botladozva, de határozottan és megmásíthatatlanul a kommunizmus felé tartunk”.⁵

Illyés a következő napon szólalhatott föl. Elmondta, hogy járt Dunapentelén, látott a Sárvíz-csatorna mentén dús vetéseket. A „legifjabb költőnemzedék egyik tagja” kérdésére, vagyis az ellene irányuló provokációra *Az építőkhöz* című verssel válaszolt, hosszan méltatva az építőmunka lendületét és eredményeit, azzal zárva ezt a némiképp a szocreál nyomása alatt született tablót, hogy: „leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek / de nem amit a munka teremtett”.⁶ Akinek van füle, hallja: a rendszer, a személyi kultusz mulandó, de ami értéket a nép (ne bonyolódjunk bele, hogy ez mit jelent, ahogyan Illyés plebejus nemzetfogalmát sem itt célszerű elemezni) teremt, az megmarad. Ha úgy tetszik: minden rezsim mulandó, de a teremtő munka eredménye maradandó.

Vagyis Illyés a rá jellemző diplomáciával, mea culpázás és hűségnyilatkozat nélkül oldotta meg a megoldhatatlannak tűnő helyzetet, szövegén nem találhattak fogást. Nem csoda, hogy egyaránt gyűlölték azok, akik provokálták, és azok is, akik hasonló nyomás alatt behódoltak.

Minderről Beke vagy nem tud (és akkor az a baj), vagy tud, és úgy hallgat róla – ami nem kisebb baj.

•

Beke vádjai között rendszeres tétel Illyés állítólagos kedvező anyagi helyzete mint pénzhűségének és az alulso Magyarország elárulásának bizonyítéka – de a pályakép egészét tekintve ez korántsem nyilvánvaló, főként nem kirívó (vessük össze a „privilegizált” Illyés ötvenes évekbeli motorbiciklijét a „szerény polgár” Márai negyvenes években kivételesnek tekinthető, kuriózumszámba menő autójával, vagy például azzal, hogy a Beke által adóz antikommunistának beállított Kassák egy előző tulajdonosától elvett házban dacolt a hatalommal).

A kommunista rendszerek határozott törekvése volt a művészek megnyerése, ezért az erre hajlónak vélték számára az átlagosnál jobb körülményeket, magasabb jövedelmet biztosítottak. Itt csak utalok az üzemi lapoknál heti néhány órás elfoglaltságért az értelmiségi közalkalmazottak (tanárok, muzeológusok, könyvtárosok stb.) átlagbérét meghaladó fizetésért alkalmazott írókra, költőkre, vagy a filmgyárban tényleges munka nélkül is tisztességes jövedelemért akár évekig semmit nem teljesítő rendezőkre, dramaturgokra. Az alkotói szabadság korlátait szisztegesen elfogadók ugyanúgy – bár korántsem ugyanannyira – részesültek állami támogatásból, mint a hatalmat önként és dalolva szolgálók, de tekintélyes nagyságú volt az a réteg, amelyik inkább szenvedett a szabadság hiányától vagy a téltlenségtől, mint a nélkülözéstől. Azok a színpadi szerzők, akiknek darabjait műsorra tűzték, azok a fordítók, akik nagy példányszámú munkákat ültettek magyar nyelvre, a tehetősebbek közé tartozhattak. A hatvanas évek második felétől Illyés ebbe a körbe tartozott, könyvei kimagasló példányszámban fogytak, írásai külföldön is megjelentek, és mint sikeres, Nobel-díjra kétszer is nemcsak fölterjesztett, de annak közelébe is jutott írónak természetesen irigylésre méltó jövedelme volt. Így aztán Beke irigyli is, azt állítva, hogy Illyés ezt a kommunista érdekek fenntartás nélküli kiszolgálásával érte el, hiszen hiúsága, pénzhűsége, megalkuvó természete és más gyűlöletes vonásai okán mindig is szívesen dörgölözött a hatalomhoz, Gömböshöz, Imrédyhez, Rákosihoz, Révaihoz, Kádárhoz, Aczélhoz. Olvasóival elhitette, hogy ellenzéki, de közben a hatalom embereként szerzett olyan informális hatalmat, amely lehetetlenné tett minden ellene irányuló bírálatot.

Valójában: Illyésnek sokkal több ellensége volt, mint kritikusa. Élete utolsó évtizedeiben írt naplóból tudjuk, milyen támadások érték, de ekkoriban született irodalmi bírálatokat nem olvashatunk róla. Idestova négy évtizede halott, és a bírálatát állítólag megakadályozó rendszernek is harminc éve vége. Ennek ellenére az Illyés-recepciót alapvetően ma is az elismerés jellemzi, nem kerültek elő és nem születtek olyan kritikus szellemű írások, amelyek megjelentetését a Beke szerint a (közvetve) Illyés irányította cenzúra akadályozta volna meg.

Az Illyést bíráló hangok jellemzően nem *életműve*, hanem személye ellen irányulnak. Legfőbb kiváltójuk az, amit Beke is ismételt: az Aczéllal való rendszeres, de nem sűrű és a Kádárral való néhány személyes találkozás, ahogyan e könyvben annyiszor olvashatjuk, a „vacsorázgatás”,⁷ ami miatt olyanok is kedvtelve köszörülnek rajta a nyelvüket, akik talán egyetlen sorát sem olvasták. Tá-

madásával Beke ahhoz a körhöz csatlakozik, amelynek hangadói rendszeresen Aczélnál előszobáztak, vagy éppen irodájában gyűjtötták meg cigarettáit. (A mai olvasók számára talán el kell mondani: Aczél valamikor megfogadta, hogy többé nem gyűjt rá. A dohányzásról azonban nem tudott lemondani, de kérkedve betartotta fogadalmát is. Ezért cigarettáit másokkal gyűjtatta meg: az már komoly rangot jelentett udvartartásában, ha valaki abban a kegyben részesült, hogy elvállalhatta ezt a feladatot.)

Az irodalmi szempontból értelmezhető Illyés-életművét ért bírálatok a poétikáját elavultnak minősítő posztmodernnek nevezett irány alkotói és teoretikusi körében fogalmazódtak meg. Ezen nincs mit csodálkozni, Illyés irodalomfelfogása, különösen költészete valóban egy korábbi nemzedék értékrendjét tükrözi. Beke e tekintetben kiváltképp szűkös hivatkozásai mutatják, hogy nemcsak a pártállamban (állítólag központi akarat hatására) nem kapott érdemi bírálatokat, hanem azóta sem. Eközben elismerő írások a rendszerváltás óta is bőven születtek életművéről – előtte pedig szinte kivétel nélkül olyan irodalomtörténészek és kritikusok méltatták, akik a „szélcsend” dacára is ellenszélben dolgoztak (Czine Mihály, Domokos Mátyás, Görömbei András, Kiss Ferenc és mások). Ha Beke megkísérelne átfogó képet adni az Illyés-recepcióról, és nem egy gyűlöletből teremtett démonnal hadakozna, akkor két dologra is fény derülne (ami minden démon legfőbb ellensége): egyfelől, hogy ideológiai alapon a legtöbb támadás a kommunisták felől érte, másfelől se szeri, se száma a kifejezetten kommunistaellenes, illetve a rendszerrel szemben álló írók, művészek, kritikusok Illyés-elismerésének, Bibó Istvántól Weöres Sándorig.

Hogy a kádárizmus éveiben miért nem támadták? Leginkább talán azért, mert elfogytak az ellenfelei, de még tisztos vitapartnerei is. Első nagy korszakában, a harmincas években a hatalmi rendszerrel mint baloldali állt szemben, az akkori hivatalosságot a történelem elsodorta, ez lett annak a polgári közegnek is a sorsa, amelyen belül több híve volt, mint ellenfele. Baloldali támadói hatalomra kerülve már kíméletesebbek voltak vele, mint amikor veszélyes konkurenciát láttak benne – amúgy pedig a totális állam nem ismert valóságos irodalmi bírálatot, az 1948-at követően kialakult irodalmi egypártrendszer jegyében az irodalomban ugyanúgy megszűnt a bírálat lehetősége, mint a politikában. Nem kritikusok, hanem ideológusok döntöttek arról, hogy milyen lesz egy mű fogadtatása, a kitüntető elismeréstől a fanyalgáson, kioktatáson, fegyelmezőn át a megsemmisítő elutasításig vagy az elhallgatásig.

Így a legkevésbé sem volt meglepő vagy kivételes, hogy Illyés művei sem kaptak bírálatot: tanulságos volna egyszer áttekinteni, hogy ki mindenki került ki ekkoriban a kritizálhatók köréből. Ehhez nem volt szükség az aczéli kézi vezérlésre, a totális cenzúra birodalmában a főszerkesztők tudták, mi a dolguk. (Akik pedig megkockáztatták, hogy óvatosan feszegetik a hivatalos „vonal” kijelölté határokat, azok éppen nem támadták Illyést, hanem a hatalommal szemben ünnepezték...)

Mert a sokat gyalázott vacsorák nem barátságáról szóltak,⁸ hanem az író szabadságharcáról. Illyés is tudta, amit mások, de az ellenfelek is: minden kiharcolt engedmény a szellemi élet és közgondolkodás egészének mozgásterét bővíti, amit csak tárgyalásos úton, az informális kapcsolatokat kihasználva lehetett elérni. Tanulságos a kulisszák mögé nézni: a kor természetét mutató naplók, emlékezők, levelek rendre megmutatják, hogy a társadalmi ellenállás emblematisz alakjai nem a maguk akaratából, de rendszeresen érintkeztek a hatalom emblematisz alakjaival. (Pl. Kodály hagyatékában nemcsak egy Aczélnak írandó levél vázlata maradt meg, hanem egy „Aczél panaszkönyv” feliratú boríték is, amelyben a szóvá teendő ügyek listáját gyűjtötte.⁹) Ettől maradt annyira-amennyire működőképes a szellemi élet, és ez segítette az ezektől az akcióktól távol maradó értelmiségiek túlélését.

Aczél volt annyira intelligens, hogy ugyan kifejezetten a hatalmi rendszer megerősítésének szándékával, de törekedjen valamiféle partneri viszonyt kialakítani azokkal is, akikben a rendszer ellenfeleit látta. Amiben persze volt valami ördögi. Mégis tény, hogy a pártállam működtetésében meghatározó szerepet játszó politikusok közül kiemelkedett képességeivel, olvasottságával és (a III/III. ügyosztály által is segített) tájékozottságával, és nagy szerepe volt abban, hogy párját ritkító módon a Kádár-rendszer olyan diktatúrává épült ki, amelyből nem lett zsarnokság. Ez azonban nem az ideológiájából következett. Ott volt mögötte az, hogy Kádár és Aczél megjárta Rákosi börtöneit, megtapasztalta 1956 forradalmát. Ez a rendszer megtanította és elviselte, hogy a „fortélyos félelem” ellentétéként miként működhet a „fortélyos merészség”. Utólag ezt a fortélyosságot könnyű megalkuvásnak mondani, de akkor fontosabb volt a merészség legkisebb jeleit kereső figyelem.

GNANDT JÁNOS, „Törvény” II–III., 2019

Ilyen jelzések érkeztek Illyés felől: nem a diktatúra elfogadására biztattak, hanem túlélésének reményét erősítették. Mert, ahogyan Illyés írta, „a legnagyobb bátorság a remény”.

•

Beke Illyés maga teremtette egyházáról ír, amelynek ő volt a pápája, aki korlátlanul uralkodott elvakult vagy számításból hozzá csatlakozott hívein, akiknek a hűségét az biztosította, hogy maguk is részt akartak kapni abból a hatalomból és dicsőségből, amit az egyház alapítója magának szerzett. Ezért aki Illyést nagyra tartja vagy jól ír róla, Beke szerint eleve hiteltelen, a kollaboráns kollaboránsa. Az a százezres nagyságrendű olvasótábor, amelyik határon innen és túl nemcsak tisztelte, hanem az ő gondolataiból merített reményt, az ő szavaival fogalmazta meg igazságát, műveit olvasva mélyítette el magyarságismeretét, tőle tanult magyarságot és egyetemességet – csupa megtévesztett, becsapott balek. Vagyis Beke nemcsak a magyar irodalmi közelmúlt javát akarja kihajítani, de visszamenőlegesen még az olvasókat is leváltaná, mondván: Illyés kommunista volt.

Egykor Babits a magyar irodalmi múltban az építő, nemesi-honorácior örökség jelentőségével szemben az ellenálló, kurucos, népi hagyományt előnyben részesítő szemlélete okán Németh Lászlót olyan örült kertésznek mondta, aki nem metszegeti, hanem tövénél vagdossa el növényeit. De akkor micsoda Beke, aki az irodalom gyümölcsösét láncfűrészsel és csákánnyal úgy vágja tarra, hogy a még sarjadni képes töveket is kihajítja: ha neki nem ízlik a termés, más se kószolhassa?

Amit tesz, nem irodalomtörténet-írás, hanem ámokfutás, páratlan példája annak, hogy a gyűlölettől vakon a végtelen sötétséget csak rémképek elevenítik meg.

Ha csak azt vesszük, hogy miként bánik Illyés legismertebb műveivel, egyszerűen leesik az állunk. Az igazság bátor fölismerőjének és hirdetőjének szerepében tetszelgő szerző szemében *A puszták népe* a Horthy-rendszer lejáratására született „közönséges kommunista propaganda”, és „Magyarország befeketítése a »demokratikus« nyugati közvélemény előtt”, amellyel Illyés „Beneš és Masaryk malmára hajtotta a vizet”. Beke számára a könyv egyetlen haszna, hogy rá hivatkozva Illyés szemére lehet hányni: miért nem állt ki a kommunizmusban megnyomorított parasztok jogaiért, miért nem tiltakozott tönkretételük miatt, amikor két évtizeddel korábban szót emelt a cselédek és zsellérek emberszámba se vevő, lányukat használó, kiszolgáltatottságukkal visszaélő, feudális önkényt gyakorló osztályok vétkei ellen? És ha ezt akkor megtette, miért nem írta meg, hogy a magyar parasztnak a Rákosi- és a Kádár-érában sokkal súlyosabb, rendszerszintű bántalmazásokat kellett elszenvedniük? (Ezzel a számonkéréssel egyébként Beke, szándékától eltérően, közvetve elismeri, hogy Illyés igazat írt a *Puszták népében*...)

A demagógiában az a megejtő, hogy valós tényeket hamis vagy egyáltalán nem létező összefüggésekben mutat be. Beke pontosan ezt teszi. A *Puszták népe* mint szociológiai értelemben is hiteles, elemi erejű művészi kritika a maga korának olyan vétkei mutatja be, amelyekről bűn lett volna hallgatnia: az igazság sohasem lehet nemzetellenes. Meglehet, diagnózisát föl lehetett használni magyarellenes propagandára, ezért Beke azt mondja: „Tárgyilagosan meg kell tehát állapítanunk, hogy Illyés ezzel a könyvével halálos bűnt követett el az összmagyarság ellen.” E tárgyilagosság szerint tehát nem az Illyés által bemutatott gyalázatos viszonyok ártottak a nemzetnek, hanem az, hogy megírta azokat. Különös logika ez, leginkább azoktól a despotáktól ismerős, akik karóba húzták a rossz hírekkel érkező futárt.

Annak számonkérése, hogy az 1945 utáni kommunista bűnökről viszont hallgatott Illyés, csak azok szemében tűnhet jogosnak, akiknek a leghalványabb ismeretük sincs a kommunizmus sajtóviszonyairól. Nemcsak a rendszer lényegét érintő kérdésekben nem szólalhatott meg a párt akaratától független bíráló hang, hanem apróbb ügyekben sem. A bírálat jogát, mint annyi mást, a párt ki-sajátította: nyilvános kritika minden esetben valamilyen nagypolitikai program részeként indított hajszá keretében kaphatott teret – egy totális államban a cenzúra is totális. Nemcsak Illyés, senki más nem emelhetett szót a parasztság vagy a munkások, a polgárság, az értelmiség, a művészek, sőt a kommunisták által üldözött kommunisták védelmében sem. Mert „hol zsarnokság van / ott zsarnokság van...” Beke úgy kéri számon Illyésen a szellemi rabszolgotartó társadalom elleni fellépést, mintha arra a legcsekélyebb lehetősége lett volna. Nehéz eldönteni, mi a rosszabb: hogy ezt nem tudja (ami szakmai alkalmatlanságát bizonyítja), vagy pedig, ami valószínűbb: pontosan tudja, és így tudatosan hamisít (és ezzel erkölcsi alkalmatlansága bizonyosodik be). És hogy miért jár így el?

Talán már mondani sem kell: azért, mert amikor a kommunizmus gyűlöletét kiterjeszti a szerinte kommunista Illyésre, akkor önmaga előtt legitimálja a tények megismerésének elmulasztását vagy elhallgatásukat. Ezért tekinti bizonyítottnak azt, amit nem bizonyít: francia párttagságot, regények, emlékezések, naplóbejegyzések összefüggéseiből kiszakított mondataiból tákolts konstrukciót. Mert ép ésszel nem állítható, hogy Illyés bármikor a kommunista cenzúra fölött állt volna, és míg másokat elhallgattattak, addig Illyés csak azért hallgatott, mert kommunista volt. Így pedig Beke nem tesz mást, mint hogy azt veti Illyés szemére, hogy a totális cenzúra idején miért nem emelt szót a totális cenzúra ellen... A pártállam működésével kapcsolatos (mímelt) ismerethiány annak az ötvenes évekről szóló elbeszélést hallgató amerikai polgárnak a tájékozatlanságához mérhető, aki magyarországi rokonára csodálkozva azt kérdezte, hogy amikor a férjét elhurcolták az ávosok, a felesége miért nem hívta a rendőrséget. Az ő melegségére szolgál, hogy nem látta közlő, miként működött a kommunizmus. Beke viszont élete döntő szakaszát a kommunista rendszerben élte.

A valósághoz közelebb, de nem kevésbé demagóg annak felvetése, hogy ha Illyés valóban szemben állt a rendszerrel, akkor miért vállalta el a rendszer írójának szerepét. Nos: nem vállalta el, és megint azt kell gondolnom, hogy ezt Beke is tudja. Legalábbis tudnia kellene. A rendszer írója nem Illyés volt, hanem Darvas József és Gergely Sándor, Aczél Tamás és Méray Tibor, Illés Béla és Zalka Máté, Hidas Antal és Hollós Korvin Lajos, Kuczka Péter és Garai Gábor, Györe Imre és Berkesi András, vagy Benjámín László és Kónya Lajos, egyes időszakokban Örkény István és Zelk Zoltán, és amikor nem sújtotta őket anatómia, Déry Tibor és Háy Gyula, és még oly sokan. Illyés sohasem állt be ebbe a sorba, ezért is érték folyamatos támadások – ide értve a ma is ható suttogó propagandát –, változó erejű, de sosem jelentéktelen nyomás nehezedett rá még Kossuth-díjasként is. Aminek egyetlen oka az elmaradt hűségnyilatkozat volt.

Jól tudták ugyanis, hogy Illyés *nem volt velük*, amit az őt ért nyilvános és informális támadások bizonyítanak – az viszont kétségtelen, hogy másoktól eltérően neki nem kellett súlyos retorziókat elszenvednie emiatt. Ebben (ahogy Kodály „védettségében” is) nagy szerepe volt nemzetközi ismertségének. Illyés az előző rendszer (fogyatékos) demokráciájában szerzett tapasztalatai alapján tudta, hogy miként maradjon talpon a (tökéletlen) diktatúrában. Ennél is fontosabb volt a kommunista csúcsvezetőkkel való ismeretsége, akikkel nem akkor került kapcsolatba, amikor vagy miután hatalomra kerültek, hanem negyedszázaddal korábban, diákkorában.

A Párizsból 1926-ban hazatért Illyés 1945 előtti baloldaliságában fölfedezhető 1918–1919 „kommunista idealizmusának” nyomai, ide értve kommunista kapcsolatait is. De egykori elvbarátai is tudták, hogy nem tartozik közéjük. Ezért gondolták, hogy ha a Szovjetunióba látogat, „visszatérhet”, csatlakozhat hozzájuk. De nem így történt: úti beszámolója, szemben sok nyugati író társával lelkesedéssel, ijesztően tárgyilagos; jó néhányszor emlegeti a „potyemkin-modellt”, jelezve, hogy tudja: amit mutatnak neki, nem azonos a szovjet valósággal, de valamit így is lát a mindennapokból. Nem lelkesedik, nem csodálkozik, alapvetően jóindulattal figyel, sőt megfigyel. Amit dicsér, abban is van valami dermesztő, de nem háborodik fel semmin. Két irányban is mértéktartó, nem tudhatjuk, hogy visszafogottságában mennyi a cenzúra iránti kötelező figyelem, ahogyan azt sem, hogy a kötet címe lehetett volna-e *Oroszország* helyett *Szovjetunió*. A beszámoló feltűnő távolságot tart az ideológiától, és fontosabb benne az orosz nép életét érintő változások bemutatása, mint a világforradalom aktuális állásáé. Vagyis Illyés, szemben Beke állításával, írói szuverenitását megőrizve nem vállalta el a propagandista szerepét.

Lényegében ugyanezt tette akkor is, amikor a már szovjet fennhatóság alá került Magyarországon írt. Akik csak hírből hallottak arról, hogy neki is szerepel írása a Rákosi 60. születésnapját ünneplő kötetben, beszélhetnek meghódolásról. A szöveg azonban nyugodtan vállalható. Illyés arról ír, hogy miként látogatta meg Rákosit a szegedi börtönben (ahova az egész ország aktuálisan kívánta). Rákosi életútjából a börtönévek kihagyhatatlanok, a kor hivatásos propagandistái be is építették azokat „Sztálin legkiválóbb magyar tanítványának” legendáriumába. Ezt nem cáfolta Illyés korrekt összefoglalója, de nem tesz hozzá semmit, mellesleg az is kiderül belőle, hogy a Horthy-korszak kegyetlen terrorját megtestesítő börtönben mártírsorsot szenvedő Rákosinak jobb dolga volt, mint az általa megteremtett szabad országban a munkásoknak és a parasztnak, tehát az új világ uralkodó osztályába tartozóknak, hogy a kitelepítettekről, internáltakról, börtönbe kerültekről ne is essék szó. Vagyis a legvadabb személyi kultusz tobzódása idején is megtalálta a módját annak, hogy egy múltbéli történetet

GIVANDT JÁNOS, „Formák a térben” I–II., 2018

GNANDT JÁNOS, „Labirintus” I-II., 2020

felidézve ne kelljen a hatalmat gyakorló diktátort dicsérnie. A maguk közt bátor utólagos szókimon-dók számára Illyés ebben is „ravasz paraszt” volt. Szerintem tanitanivalóan okos diplomata.

Beke azt a kérdést is fölveti: miért hagyta Illyés, hogy eszközként használják. Nos: ezt sem tet-te. Legalábbis akik megélték azt a kort, nem így gondolták. Sőt: akik követték Illyésnek a hatalom-mal folytatott hosszúra nyúlt játszmáját, úgy vélték, abban a hatalom kényszerült engedményekre, Illyés akkor is ki tudta használni a hatalom repedezését, amikor eszközzé akarták tenni.

1956 egész Kelet-Európa számára megmutatta, hogy a Nyugat támogatására nem számíthat. (Ezért ért véget a jelképesen még létező lengyel és észt fegyveres ellenállás.) Nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió hatalma vagy magától dől meg, vagy sehogy – bízni csak abban lehetett, hogy egyetlen birodalom sem örök életű. Illyés az elsők között mérte föl, hogy a hatalmi helyzet megvál-toztathatatlan, de az utolsók között alkalmazkodott hozzá. Úgy gondolta, hogy ha valamiképpen meg lehet egyezni a hatalommal, akkor azt meg kell tenni, mert a párbeszéd többet segíthet a modus vivendi megtalálásában, mint az egyre meddőbb, jövőkép nélküli ellenállás.

Ezért vállalta el a hatalom és társadalom (a nemzet!) közti közvetítő szerepet, amit más nem vállalhatott. Azt ugyanis tudta, hogy a kommunista vezetők körében egyedül neki van olyan autori-tása, amelyet fölhasználva esetleg ki lehet harcolni valamiféle engedményeket, de erős kétségei voltak szerepvállalása sikerében.

Sejtette azt is, hogy ezzel sebezhető lesz, alighanem ezért tartotta fontosnak, hogy naplójában dokumentálja a pártállami vezetőkkel történt találkozásait. Nem neki volt szüksége a hatalomra, hanem a hatalomnak őrá. Azzal viszont tisztában volt, hogy amikor rajta keresztül a hatalom beszélő viszonyba kezd a szellemi élet egy megkerülhetetlen tömbjével, ez esetleg pótolhat valamit ab-ból a hiányból, amit a demokratikus intézményrendszer és a szabad sajtó hiánya jelent. Vagyis azok a találkozások, amelyeket sokan megbocsáthatatlannak tartanak, egy nélkülözhetetlen, nemzetpo-litikai jelentőségű párbeszéd töredékes megvalósulásának tekinthetők. Annál is inkább, mert a pártállam irodalmi életében is megőrződött valami az egykori demokratikus hagyományokból. A kulturális politika gúzsába kötve megmaradt egy informális, szerencsésebb közegben talán ideá-lis civil szervezetté válni képes szellemi közösség, amelynek meghatározó alakjai teljesítményük alapján kerültek minden formális hatalmat nélkülöző vezető szerepbe. Így a rendszer csak formá-lis legitimációjú parlamentjének „belsőházával” szemben létrejött egy olyan „külsőház”, amelyet a hatalom retorikájában nem létező, politikai értelemben elnémított, polgári-értelmiségi-nemzeti-demokrata, összességében „ellenzéki” szellemi közvélemény hallgatólagos megegyezése legiti-mált. Illyés ennek a „külsőháznak” vezette a legnagyobb frakcióját, és ebben a minőségében, nem pedig magánemberként találkozott a „belsőházat” képviselő Aczél Györggyel.

Beszélgetések folyhattak ugyan baráti hangnemben (egy ilyen találkozás atmoszférája eleve nem lehet más), de az ilyen kapcsolatokból sosem lesz barátság, és a kölcsönös respektus a legke-vésbé sem jelentett bizalmas viszonyt. Ezt igazolja Illyés naplójának az a részlete, amelyből kiderül: reménytelennek tartotta, hogy Aczéltól eltérően Kádárral megértesse gondolatait. Ebből a szemben-állításból nemcsak a hozzájuk való viszonyának különbsége derül ki, hanem az is, hogy velük be-szélgetve Illyés akarta megértetni elképzeléseit – ezek szerint részleges sikerrel; Aczél legalább megértette, mit akar Illyés, aztán vagy hallgatott rá, vagy nem. (Többnyire nem.) Annak azonban semmi nyoma, hogy Illyés bármikor és bármiben Kádár vagy Aczél szócsöve lett volna.¹⁰

Az Aczéllal való, idővel rendszeressé vált találkozások előttről is tudunk több, sikertelen inter-venziójáról (pl. 1958-ban Déry és más írók ügyében), de a vele való egyeztetések során sem tudta elérni a *Szellem és erőszak* című kis kötete könyvesboltokba kerülését vagy egy olyan folyóirat en-gedélyezését, amely az ő és köre szellemi irányát jeleníthette volna meg. Abban viszont, hogy a hat-vanas évek végétől a kulturális politika engedélyezte az elszakított nemzetrészek irodalmának visz-szavezetését a közbeszédbe, hogy hivatkozási alappá vált az „ötágú síp” gondolata (amivel a nyugati emigráció irodalmáról is eshetett néhány szó), vagy a hatalmi szempontból gyanús táncház-moz-galom legitimitásában nagyon is ott lehetett az Aczéllal való találkozásokon kifejtettek hatása.

Illyés ki tudta használni, hogy Aczél célja a szellemi élet megosztása volt, amit Illyés nélkül is mindenképpen végigvitt volna. Illyés nyilvánvalóan komoly szerepet játszott abban, hogy Aczél ezt nem pártkáderekkel valósította meg, s hogy e játszmában a „népi” oldal értékei és nemzetpolitikai céljai is megjelenhettek, hiszen a hatalomból ezek (az 1956-os forradalom számára rémítő tapasztalatai nyomán) egyenesen allergiás tüneteket váltottak ki.

Beke azzal is vádolja Illyést, hogy 1956-ban nem vett részt a forradalom előkészítésében. Ám a forradalom, ahogyan Németh László írta, „váratlan tünemény”, elemi erejű robbanás volt, amit csak a kádárista „fehér könyvek” összeesküvés-elméletei szerint készítettek elő úgynevezett ellenforradalmi erők. Ha *valóban* voltak, akik előkészítették, azokat az állampárt hatalmi harcaiban elkötelezett vagy érintett kommunisták kötelékében kell keresni. Ami viszont a kirobbant felkelés és szabadságharc szellemi hátterét és vezetőinek gondolkodását illeti, azt a harmincas évek reformnemzedékének elképzelései, mindenekelőtt Illyés és Németh László hatása befolyásolta.

Ezért, és nem csak taktikai okokból lett a forradalom sokszínű törekvéseinek közös nevezője a „szocializmus – de oroszok és kommunisták nélkül” elképzelés. Ennek formálódásában Illyésnek meghatározó szerepe volt, igaz, nem 1956 tavaszán ébredve, hanem addigra már negyedszázada. (Szemben azokkal, akik az SZKP XX. kongresszusa utáni desztalinizációs konjunktúrában kezdtek a hatalmi rendszert érintetlenül hagyó reformokban gondolkodni.) Ezt éppen az MSZMP bizonyította: a Király István fémjelezte munkacsoport 1958-as állásfoglalása szerint a forradalom előidézésének legfőbb felelősei a népi írók voltak.

Ez a dokumentum arra is magyarázatot ad, hogy miért tartotta olyan fontosnak a hatalom, hogy konszolidálja kapcsolatát Illyéssel és Németh Lászlóval: rajtuk keresztül a magyar szellemi élet egyik meghatározó tömbjével akart kiegyezni. Ez azonban sokáig nem sikerült, amivel kapcsolatosan Beke figyelmen kívül hagyja mindazt, ami nem illik koncepciójába. Nem idézi Standeisky Éva véleményét, miszerint a „népi írók legnagyobbjai (Illyés Gyula, Németh László) nem legitimálták Kádárékat”.¹¹ Pre-koncepciójának igazságában annyira biztos, hogy nem vizsgálódik. Így nem ismer olyan, a legszűkebb témájába vágó jelentést sem, amely szerint „A népiesek sorainak megbontását kis lépéssel előrevitte olyan tényező, mint pl. Németh László és Illyés Gyula visszavonulása, amivel bizonyos mértékig önmagukat szigetelték el [...] E magatartásukat a népiesek majdnem kivétel nélkül elítélik.”¹² Mit se számít neki, hogy egy informátor jelentése szerint Illyés „szűk baráti körben megjegyezte, hogy »Azt mondják, egyszer le kell feküdni, ehhez nincs gusztusom. Megegyezni, az más.«” E kulcsmondatok figyelembevétele nélkül Illyésnek a Kádár-rendszerben látott magatartását nem lehet sem hitelesen, sem méltányosan megítélni: hiszen ezek szerint nemcsak a hatalomnak, hanem fegyvertársai nyomásának is mindaddig ellenállt, amíg annak értelmét látta. Az évek múlásával azonban neki is be kellett látnia azt, amit a többség (nemcsak Féja vagy Tamási, de Németh László is) már korábban tudomásul vett: az adott erőviszonyok közt (nemcsak a szovjet túlerővel, hanem a Nyugat árulásával is számolva) nem marad más, mint alkalmazkodni a hódoltságú lét feltételeihez.

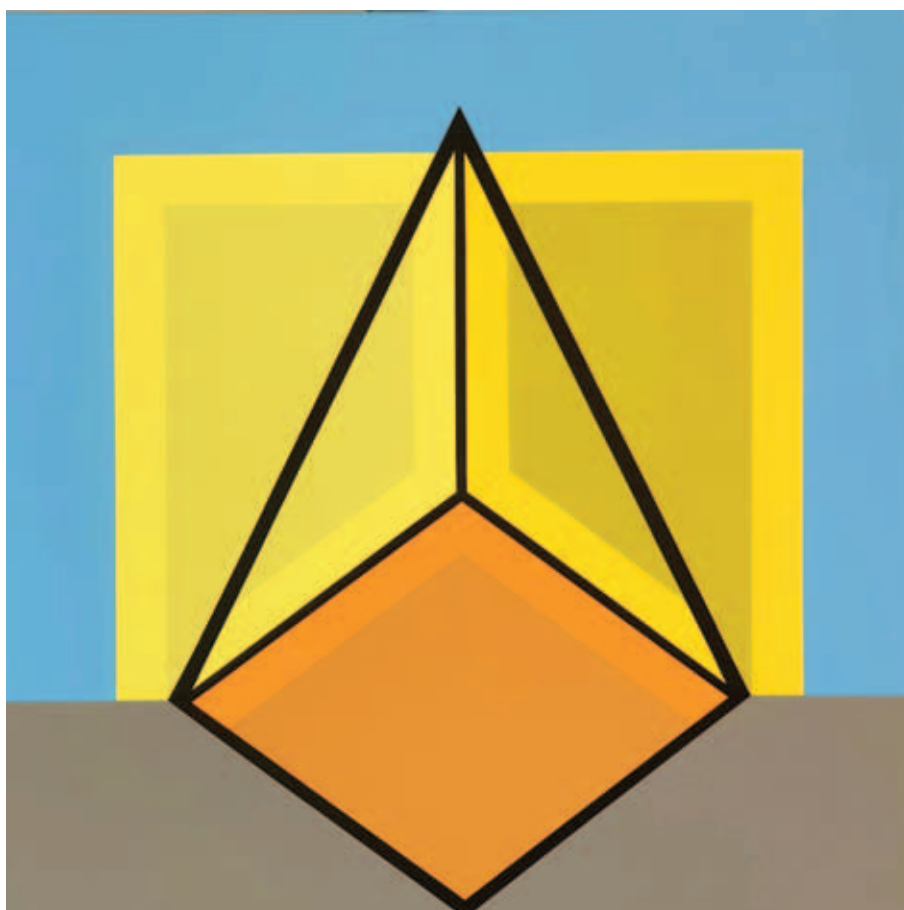
Minderre Beke nem figyel. Azt azonban, mert nem tehet mást, elismeri, hogy *Illyés forradalomnak tartotta a forradalmat*. Ami nem akadályozza meg abban, hogy amikor Illyés is föladjá ellenállását – szemben az ezt nála korábban megtevőkkel –, áruházzal vádolja. Sőt, azt is fölroja neki, hogy a későbbiekben hallgatott a forradalomról. Ami annyiban igaz, hogy direkt formában ugyanúgy nem szólalt meg ő sem, ahogyan a hallgatásra ítélt Magyarországon senki más sem. Elképesztő, hogy Beke úgy tesz, mintha nem tudná: 1956 után több mint harminc évig a forradalmat nyilvánosan forradalomnak nevezni akár szabadságvesztéssel is fenyegetett bűncselekménynek számított, de még az „ellenforradalom” minősítés ki nem mondása is továbbtanulást vagy magasabb munkakörben való foglalkoztatást kizáró vétség volt. Illyés kiállása egyértelmű volt: szalagra-lemezre mondta a forradalom emblematikus (bár Beke által szürreálisan agyongyalázott) versét, az *Egy mondatot*, amit aztán minden október 23-án újra és újra meghallgathatott a Szabad Európában minden, a rendszerrel szemben álló polgár – és ez ellen Illyés sohasem tiltakozott. Ez is kellett ahhoz, hogy 1956 forradalma a felszín alá szorított nemzeti gondolkodásban megmaradjon forradalomnak. De azt sem lehetett félreérteni, hogy Illyésnek soha nem volt egyetlen mondata vagy gesztusa sem, ami a rendszer hivatalos álláspontjának elfogadására utalt volna.

•

Ha ez a könyv csak Illyés-ellenes vádirat lenne, talán nem is kellene róla beszélni. De amikor kommunistának vagy kommunista kollaboránsnak, nemzetárulónak, betegesen hiú akarnoknak, jelentéktelen, amorális törtetőnek s hasonlóknak állítja be Illyést, aki a hatalom védelmében létrehozta a maga irodalmi hatalmi rendszerét és annak nómenklatúráját, akkor a Kádár-korszakban a rendszer által mindig gyanakodva figyelt nemzeti érzelmű írókat, kritikusokat, Illyés minden olvasóját megrágal-

GIVANDT JÁNOS, „Geometria”, 2020; „Csavarodás”, 2019

mazza és megalázza. Ezt teszi az Illyés-recepció bírálatáról írva is. Szerinte azok, akik a népi írók örökségeként nemzeti és demokratikus meggyőződésük jegyében álltak a Kádár-rendszerrel, Illyést tisztelve és rá figyelve, már „az Illyés-szekta papjaiként” egy kommunista bábhoz igazodva, akár ostobaságból, akár karrierizmusból, a rendszert szolgálták. Néhány név, ízelítőül: Csoóri Sándor, Czine Mihály, Domokos Mátyás, Fekete Gyula, Fodor András, Görömbei András, Ilia Mihály, Izsák József, Márkus Béla, Pálffy G. István, Pomogáts Béla, Tamás Attila, Vekerdí László.¹³ Változatos névsor, aki azonban ismeri valamennyire az említettek életútját és életművét, az tudja, hogy valamennyien szemben álltak a kommunizmussal. Ezt a hatalom is tudta, és ennek megfelelően akadályozta nyilvánosságához jutásukat, szakmai előmenetelüket, de ők mégis működési területük elismert alkotói lettek. Nem a hatalom kegyéből, hanem az irodalom köztársaságának ítélete alapján. Beke mégis azt állítja, hogy „önmaguk szellemi rangjára adó, úgynevezett komoly irodalomtörténészek ebbe az ízléstelen és elvtelen hallelujázásba nem szálltak be. Ezek a dicséretes olyanoktól származtak, akik vagy pártmegbízatást teljesítettek, tehát eszköz emberek voltak, vagy pedig valamilyen személyes módon kötődtek Illyéshez.” Neveket nem mond, de aki megélte azokat az időket, az tudja, hogy Illyéssel szemben olyan figurák sorakoztak fel, mint E. Fehér Pál, Faragó Vilmos és Aczél egyik jobbkeze, Pándi Pál. Őket tartaná Beke a maguk szellemi rangjára ügyelő, komoly irodalmároknak? Vagy azokat, akik vele együtt rejtőzködtek, és akiknek legfőbb teljesítménye a hallgatás volt...?

Németh László azért menekült meg a megbélyegzéstől, mert Beke szerint „nemcsak hogy nem szerette Illyést, de teljességgel idegennek érezte önmagától, és megvetette”. Állítását természetesen nem bizonyítja, teóriáját arra építi, hogy Németh megsértődött Illyésnek az *Iszony* francia kiadásához írt előszava miatt. Kapcsolatuk ezt követő időleges elhidegülésére hivatkozva állítja, hogy Németh és Illyés barátsága csak látszat volt, és a vezéri szerepére féltékeny Illyés a háborút követő években mindent megtett Németh háttérbe szorításáért (akivel szemben szerinte mindig kisebbrendűségi érzéssel küszködött). Ezért amikor Illyés Révainál eléri, hogy a kommunisták feketelistájára került, az ellene irányuló hajsza elől belső száműzetésbe menekült Németh műfordítóként visszatérhessen a szellemi életbe, Beke ezt úgy látatja, mintha Illyés láncoltatta volna a fordítás gályapadjához azért, hogy íróként, ideológusként ne lehessen többé tényező. (Beke nagy titkainak egyike, hogy miként képzei Németh László minőség-szocializmusának, „harmadik oldalának”, a Szárszón elmondottak szellemiségének jelenlétét a Rákosi-éra nyilvánosságában...)

Illyés és Németh barátságának tényét legfőljebb árnyalja, de nem cáfolja az a néhány, szűk bizalmi körben állítólag elhangzott kijelentés, amelyet a pártállam szolgálatában álló besúgók jelentései rögzítettek. Az azonban Bekét minősíti, hogy Illyés állítólagos vétkeit erkölcsi és jogi értelemben elfogadhatatlan, törvénytelenül gyűjtött, természetükből adódóan kétes hitelű, ellenőrizhetetlen, önkényesen értelmezett információkkal igyekszik bizonyítani,¹⁴ azzal nyugtatva magát, hogy „a jelentést hitelesnek kell elfogadnunk, hiszen az ügynök miért hazudott volna?” De meg lehetne kérdezni: miért mondott volna igazat? Különösen akkor, amikor az ügynökök maguk is tudták, mit várnak megbízóik: a hatalom érdeke és szándéka az volt, hogy a népieket szembefordítsa egymással. Azt pedig Bekének is illene tudnia (ha már erre az ingoványos területre merészkedik), hogy a hálózat nemcsak figyelt, hanem hamis információkkal, álhírekkel, pletykákkal provokált és manipulált is.

Tudhatná azt is, hogy Illyést és Németh Lászlót több évtizedes szellemi, baráti és fegyvertársi kapcsolat kötötte össze. Kezdve a harmincas években Tolna megyében tett közös útjuktól, amelynek során közel eső szülőföldjüket járták be (ne tévesszen meg senkit, hogy Németh László Nagybányán született, családi kapcsolatai Tolnához kötötték), folytatva a népi mozgalomban vitt szerepükkel, együtt bujkálásukkal a náci megszállás idején, az ugyancsak együtt megélt ostrommal, 1956 utáni visszahúzódásukkal. Egy ilyen hosszú történetnek lehetnek (voltak) kevésbé meghitt fejezetei. A hiperérzékeny Németh László hajlamos volt a sértődésre (így szakadt meg barátsága egyetlen, valójában nem is bántó és még kevésbé bántani akaró vers miatt Gulyás Pállal). Vagyis eseti Illyés-kritikáit csak a kapcsolat erejét bizonyító tényekkel együtt (lenne) szabad taglalni. Hamisítással egyenértékű, hogy Beke ezt meg sem próbálja, ahogyan máskor sem törekszik arra, hogy feltárja Illyés tényleges és teljes szellemi és közéleti kapcsolatrendszerét.

Nem teszi ezt meg 1945 előtti működését vizsgálva sem. Aki csak ezt a könyvet olvassa, azt hiheti: Illyés gondolkodásában a legfőbb tájékozódási pontok (Marxon kívül) Kun Béla, Révai, később Rákosi, Kádár és Aczél György volt. Elképzelhető, hogy Beke oly mértékig tájékozatlan Illyés esszéírói és fordító életművét illetően, hogy nem tudja, milyen átfogóan és mélyen ismeri az egyetemes

művelődés- és irodalomtörténetet és a történelmet? Vagy tudatosan feledkeznek meg erről? Csak azért, hogy azt állíthassa: Illyés nem több, mint egy hiú, hatalom- és pénzéhes, jelentéktelen, de magát ügyesen adminisztráló kommunista?

És úgy gondolja, hogy állítását elegendő néhány olyan, vitathatatlan nagyságtól (Máraitól, Határ Győzőtől, Hamvas Bélától) vett, háttérétől és összefüggéseiből elszakított passzussal igazolni, akiknek volt okuk rosszat mondaniuk róla, mert súlyos sérelmeket szenvedtek el a kommunista diktatúrától, és nem tudták megbocsájtani Illyésnek, hogy nem osztozik sorsukban. Ahogyan Beke idéz, az tudományosan éppúgy elfogadhatatlan, mint morálisan. Jellemző, ahogyan az Illyéssel kezdetben egész jó viszonyban állt, később közismerten és mélyen ellenséges Máraitól idéz. A naplójából vett, Illyés személyiségéről szóló becsmélő idézetekkel nem fukarkodik, de nem foglalkozik kettejük kapcsolatának történetével. Azzal, hogy Márai eleve nem rokonszenvezett már a Nyugat körével sem, később féltékeny és sértett elutasítással fordult Illyés ellen (ahogyan egyébként Cs. Szabó léte és működése is irritálta). Véleményét tehát semmiképp nem tekinthetjük tárgyilagosságnak. Nem is akart az lenni: írók egymásra vonatkozó megjegyzései sokszor inkább azt jellemzik, aki mondja, mint akire vonatkoznak. Ezt figyelembe véve kell olvasnunk a könyvben idézett Márai-szövegeket is. Elképesztő, hogy Beke miképpen bánik ezekkel. Illyést gyalázza a következő szövegre hivatkozik: „sunyi, paraszt, mindegyre hős akar lenni, s aztán megijed, és elbújik valami betegségbe, vagy a felesége szoknyája mögé. Nem beszélhetek vele, a szakadás túlságosan nagy.”¹⁵

Beke annyira megőrül ennek a kinyilatkoztatásnak, hogy a fentiek előtti mondatokat is idézi, csak azért, hogy a szöveg még hatásosabb legyen. Közben elfelejti, hogy könyvének más pontján arról értekezett, hogy Illyés csapnivaló író – ott viszont nem jutott eszébe a Márai-idézet elejét figyelembe venni. A szöveg ugyanis így indul: „X azt kérdi, van-e író, akivel beszélgetni szoktam. Nem, nincs ilyen író. Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék, aki *mindent tud, amit írásról és egy írónak az élethez való viszonyáról tudni kell: tud írni, teljes erővel és öntudattal, művelt, értesült a szó nemes értelmében, mint egy vadállat és magándetektív egyszerre, huncut, van humora*” [kiemelés: G. G.]. Mi lett volna, ha Beke nem gyűlöli Illyést, hanem rajongója? Akkor ezt idézné a megfelelő helyen, és az itt perdöntőnek szánt rész maradna véletlenül a szövegben?

Beke tömörkedő időt és energiát pazarolt erre a kétségkívül súlyos, mintegy 1030 grammos kötetre. Állításainak részletekbe menő, tételes cáfolásához még nagyobb terjedelemben, Illyés életművének és a vonatkozó szakirodalom sok évig tartó tanulmányozására lenne szükség. De egy ekkora befektetés után már inkább egy új monográfiát kellene írni – akár Illyés és a kommunizmus kapcsolatáról. Ehelyett most, e könyv olvasójaként korábbi olvasataimra és az elmúlt évtizedek emlékeire hagyatkozva csak azt mondhatom: mindez merőben más összképet kínál, mint amit Beke fest tárgyáról, és aminek valóságát el akarja hitetni gyanútlan olvasójával. Szemében ezért nyilván én is egy kommunistát védelmező kriptokommunista ügynöknek, az Illyés-szekta utóvédharcosának számítok.

Akik le akartak beszélni e könyv bírálatáról, ettől a veszélytől is meg akartak óvni. De ez legyen a legkisebb baj. Ha egy könyvet nem csak szakmailag tartok elfogadhatatlannak és károsnak, és alapvető erkölcsi normákat sértőnek, akkor mégis kell írnom róla. Különösen akkor, ha úgy gondolom, itt nemcsak Illyésről van szó, hanem arról a terjedőben lévő, gyűlölködéssel társult inkvizíciós buzgalomról is, amelyik kommunizmust kiált, ha olyasvalamivel találkozik, ami fundamentális jobboldaliságán túl esik, és ki akar irtani minden, az övétől eltérő gondolatot, pusztítót és építőt egyaránt. Ha más oldalról indul is, de ez a törekvés azt a gyakorlatot idézi, amit a kommunizmusban tanultam meg gyűlölni, és amiről azt hittem, a rendszerváltást követő rendszerváltozás majd abban áll, hogy nem kell többé ilyet látnom. Azt nem feltételezem, hogy munkájához kezdve Beke Albert ismerte volna a karaktergyilkosság fogalmát, de ennek kísérletét folytatva könyve befejezésekor eljutott egy jövőbe mutató, új irodalomtörténeti műfaj, a *féknűsz* monográfia megteremtéséhez.

JEGYZETEK

¹ ILLYÉS Gyula, *Oroszország*, Magyar Napló, Budapest, 2019.

² Nem is szólva a moszkovita szárnyával szemben álló kommunistákról, a Kun-frakcióval szemben álló landleristákról. Figyelemre méltó, hogy a kommunisták akaratából letartóztatott első politikai fogoly a kommunista Demény Pál lett...

³ Lásd RÉVAI József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Szikra, Budapest, 1948, 216.

⁴ Meg kell jegyezni: az ellenforradalom korai szakaszának elítélése nem kommunista előjog. Ebben még olyan, kommunista szimpátiával aligha vádolható, mindenben ellentétes póluson álló írók is egyetértettek, mint Herczeg Ferenc és Szabó Dezső.

⁵ *A Magyar Írók Első Kongresszusa*, Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951, 91–93.

⁶ *Uo.*, 150.

⁷ Jellemző, hogy a *vacsorázás* szó hiányzik a szótárából...

⁸ Hogy kik voltak Illyés barátai? Csak néhány példa: Cs. Szabó László, Csoóri Sándor, Déry Tibor, Domokos Mátyás, Ferenczy Bénéiek, Sütő András, Szabó Zoltán, Vas István. Beke szemében persze mindannyian cégéres kommunisták...

⁹ Kodály Zoltán: Közélet, vallomások, zeneélet. Bp. 1989, Szépirodalmi. 115. és 183.

¹⁰ Illyés a maga bőrére tapasztalta meg, hogy a 20. század milyen szellemi és erkölcsi csapdahelyzeteket terem. Erről nem egy politikai, hanem kifejezetten erkölcsi kérdéseket feszegető versében, a Tersánszky születésnapjára írt *Óda a törvényhozóhoz*-ban olvashatjuk: „nincs szabadjegy / jól haladni a korral; / mert van, amikor – hány a példa! – / a néma szólal, / az iszkol, aki űz, / makulátlan a céda, / mocskos a szűz.”

¹¹ STANDEISKY Éva, *Egy születésnap következményei = Az 1956-os Intézet évkönyve*, 1999, 109.

¹² *Jelentés a népi írókról*, 2000, 2002/9.

¹³ Az Illyést istenítők szégyenpadjára oda kerül pl. Cs. Szabó László és Gara László is, akiket ugyanolyan nehéz Révai vagy Aczél kegyét leső kommunista bérencnek tekinteni, mint az Illyést 1945 előtt kivételesen nagyra tartó olyan kiválóságokat, mint pl. Babits és Kozma Miklós, és mi magyarítja Illyés négy Baumgarten-díját...

¹⁴ Annak fonákosságát sem érzi, hogy az Illyés-életmű kommunista és kádárista elhajlás miatti megbélyegzését filológia érvekkel támogató olyan barátjának mond köszönetet, aki az MSZMP KB központi lapjának ifjúsági rovatát több mint egy évtizedig szerkesztette.

¹⁵ A megfogalmazásból kitetszik, hogy Illyésben Márai nemcsak a sikeres írotársat gyűlöli, hanem polgárként a parasztot is lenézi benne.

